

Gu'n chow minn stib lger

Alimentos que se comen en otros lugares

Di'tsë gu'n xne' minn
San Francisco Ozolotepec

Gu'n chow minn stib lger

Alimentos que se comen en otros lugares

Di'tsë gu'n xne' minn
San Francisco Ozolotepec

Publicado por el
Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
México, D.F.
2014

Descripción: En este libro se presentan algunos productos comestibles que fueron introducidos en América con la llegada de los españoles.

José Pérez Cruz, autor

D. Jonatán Córdova Rodríguez, asesor lingüístico
Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
Apartado postal 22067, 14000 Tlalpan, D.F., México
Tel. 5-573-2024, www.sil.org/mexico

© 2014 por el Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
Derechos reservados conforme a la ley.
Esta obra puede reproducirse para fines no lucrativos,
siempre y cuando no se altere en forma alguna.

Primera edición
Alimentos que se comen en otros lugares
Zapoteco de San Francisco Ozolotepec
ztg 14-025 .5C
México, D.F. 2014

Gu'n chow minn stib lger

Balal gu'n chu'nnpni minn di't nak Medio Oriente nak: xobxtil, yag igera, yag olibo gana lbë bid (uba). Gu'n che'n nak gu'n gane'ch uyu'nnpni minn bokla. Xi'k nak ne'g di't nak América di't yuna gu'n chu'nnpnicha minn nak: xob, më, yex gana dob.

Xobxtil

Xobxtil nak gu'n uyuslo uyow minn bokla. Gu'n chu'nn minn xobxtil bokga nak sdzu'w minn xobxtil lo ita, xka xcha' rin gana rin knu uyuslo usa' minn giatxtil. Bokla xwiy minn xobxtil xi'k nak tib gix dën. Di't uyuslo uyu xobxtil nak di't nak Mesopotamia gana Medio Oriente uyak masa tsi' mil is. Minn ted uyuslo uyu'nnpni xobxtil nak minn Egipto uyak masa ga'y mil is gana minn knukga nak minn uyuslo usa' giatxtil xobxtil.

Lo nonga xobxtil nak gu'n chak chixkwa' giatxtil wen nak, loxna gunu xnusa uyuslosa minn uyu'nnpni minnu.

Di't nak Roma uyuslo uyu'nnpni minn xobxtil tib gayo'w ichol is anscha gi'd Jesús. Gu'n uyu'nn minnga nak or giend gu'n gow minn nlas yu nonga xgad minnu chow minn knu. Ga or lë' minn uyuslo usa' giatxtil chop lo giatxtil sdza' minn: sdza' minn giatxtil ya's gana giatxtil nkits. Giatxtil ya's chow minn nlas yu, lë' minn nda'n chow giatxtil nkits.

Uyak ga'y gayo'w is nak or lë' minn uyuslo uyu'nnpni ncha ncho'b xobxtil gana lë' molin uyenla or knu. Konde lë' minn sdzu'w xobxtil nlë wen nak rin gana xkakga wen nak giatxtil sdza' minn.

Lo na uyen molin wencha nak loxna gunu or lë' minn sdzu'w xobxtil nlë wen nak rin xcha' gana xkakga wen nak giatxtil sdza' minn lo na, lë' bokga xiy wen nak giatxtil lo giend molin, no'nda lo ita sdzu'w minn xobxtil. Lo na masa tib mil lo giatxtil sdza' minn. Gana lo na gu'n ndalcha lo gu'n sdza' minn nak xobxtil.

Xnu nak gix xobxtil

Xobxtil nak xi'k nak gial lo xchen lowa xi'k xchen lo gial. Lu xobxtil sdzë'b lyu masa tib dzit ñama gana yu luwa sdzë'b axta tib metr.

Gix xobxtil xchob chop metr lo gix che'n xcha' tib gits no'l gana lo gits no'l che'n xcha' masa stib gal gits, yuga lowa xcha' axta galptsi' gits las gana iza lo gits las che'n xcha' ge' gia'.

Xobxtil

Xobxtil nak xi'k nak arroz lo winga giku. Yu xobxtil xna nkits gana yuw xna nixnë. Ldo' xobxtil xcha' tib gu'n nak proteína, proteína che'n lë gluten gana gu'n che'n xki'n or lë' minn xixkwa' lebadur dzekna xka wencha nak lebadur.

Xi'k yu ndal lo më xkakra yu ndal lo xobxtil. Tib lo xobxtil lë diploides, stibu lë tetraploides gana stib lowa lë hexaploides.

Or xiu xobxtil

Chak xiu xobxtil tiemp gia gana lë'kga chak xiuw tiemp bidz. Tiemp gia sak tsu xobxtil më' septiembr. Lë' tiemp bidz sak tsu xobxtil më' mars.

Xnu xiu xobxtil

Di't wen lger chu'nnstsi'n minn ngon o yuga minn chu'nnstsi'n traktor xge'n lyu wen, dzekna xka xia' surk. Konde xielo xde'n lyu lë' minn xded xlal xobxtil lo lyu, xka chu'nnpni minn xobxtil. Lë' ne'g xkiedzna xne' minn

bokga nonga xlal minn xobxtil lyu loxna xielo
xlal minn xobxtil lyu lë' minn xge'n lyu xgots
yu xobxtil.

Xnu xdop xobxtil

Or chuslo minn xtop minn xobxtil nak mē'
May ota yuga lger xtop minn xobxtil mē'
octubr. Gu'n ch'nnstsi'n minn bokga xtop
minn xobxtil nak gu'n lë hoz, lë' lo na yu minn
ch'nnstsi'nla traktor, gu'n che'n chap gu'n
xchug gix xobxtil gana gu'n che'naga xgolia'xa'
xobxtil xid gix che'n.

Lo na ndal di't ch'nnstsi'n minn xobxtil
xia' stib gu'n . Yu minn chuxkwa' giatxtil, yuga
minn chuxkwa' gayet, gana lë'kga xobxtil
ch'nnstsi'n minn or lë' minn chuxkwa' pasta
gana gu'n nak cereal.

Yag Igera (Higuera)

Yag igera nak tib yag gu'n xkë nex lo. Nex gu'n xkë lo yag che'n lë igo. Yag che'n nak tib yag gane'ch uyuslo minn uyu'nnpni minn, masa uyak tap mil ichol is. Yag che'n sdzinn xcho'b no'l yu or axta ge' metr gana tsi' metr gana xkakga nxen xche'n lo yag che'n. Yag che'n sak gakpni dele bata, dele gakpniw tib dën bidz sgëw.

Di't uyuslo uyu'nnpni minn yag igera nak di't lë Asia Menor. Lë' ne'g México uyu'nnpni minnu is 1560.

Lo yag igera xcha' blag, blag che'n nxen lo, xkilno'l blag che'n yu masa xun nkwen gana yuwa yu axta gal nkwen, lë' xkilnxen blag che'n yu gadz nkwen gana yuwa yu axta tsi'n nkwen. Lëkga xcha' gia' lo yag igera, gia' xcha' lo yag che'n xna yë'ts.

Or sdzinn xde'd yag igera nex nak or chak chop is chakpniw. Or knu chuslo xkë nex lowa, gana yugu axta ga'y is lë' xde'd nex. Ber tika lë'wa xde'd nex, xde'du nex chop buelt tib lën is. Gane'ch xde'du më' jun ber xgëtsdu be ngëw xlit minnu, gu'n chu'nn minn nak xgutsëw minnu, nex che'n xgëts axta nobiembr or knu dzekna lowa xdo'w. Më' septiembr xde'd yag che'n nex stib buelt. Nex che'nsana xgëts, chak chow minnu or xik xietu lo yag ota yuga minn xkwi'dzu xi'anu xded lo knu chow minnu.

Nana gwiyna ba xki'n yag che'n lo minn. Ndal di't xki'n yag che'n, lë'wu xde'd nkal, nex gu'n xkë lowu chow minn, gana xiblag yag che'n lëkga chu'nnstsi'n minn.

Xinkal yag iger

Nkal gu'n xde'd yag che'n nlë nak lo nlë
nxen lo yag che'n, lox gunu or chak ne'y chak
sdzob minn xan yag che'n nlë ñal.

Xiblag yag iger

Blag gu'n xcha' lo yag che'n xki'n lo minn,
blag che'n chuxkwa' gu'n cha minn dzakñë.

Nex gu'n xkë lo yag iger

Igo nak tib nex gu'n ginë ndzuw lo xkakga
yu zë midz las ldo'w. Ndal lo igo yu, yuw xna
ngë, yuw xna morad gana yuw xna nixñë. Nex
che'n chow minn, ña man xcho'bnis chow nex
che'n xi'k nak mginn gana minngid.

Nex che'n chow minn xka ngëw xi'k xietu
lo yag, ber yuga minn xkwi'dzu lox xiutsëw

dzekna xka or bët giend gow minn, lë' minn
chow gu'n xgutsëw minn.

Lu yag igera

Lu yag che'n ncho'b szë'b lën lyu, szë'bu
lën lyu masa gal metr ber yugu szë'b axta
chop gal metr. Nakdu ichë lu yag che'n szë'b
lën lyu sinda xiysa luwa, lë' balal luwa xiysa
szë'b lën lyu sinda no'nda xche'nu lo lyu masa
tsin metr.

Di't chakpni yag igera

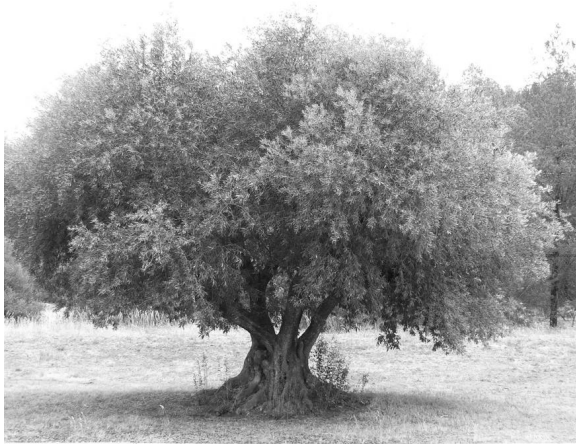
Ne'g México yu lger di't chu'nnpni minn
yag igera; di't chu'nnpni minnu nak Baja
California, Baja California Sur, Distrito Federal,
Michoacán, Morelos, San Luis Potosí, Sonora
gana Zacatecas

Yag Olibo (Olivo)

Yag olibo ncho'b xcho'b gana ngiedz yag che'n, blag xcha' lo yag che'n nak blag las, gana yag che'n chakpni di't nal.

Yag che'n uyuslo uyu'nnpni minn bokla di't nak Oriente ber tsëw lë' minn nak griegos gana minn nak fenicios udzinn-ña yag che'n di't nak España. Ber minn nak minn árabe nak minn uyuslo uyu'nnstsi'n gu'n xkë lo yag che'n. Ber lo na minn chu'npnicha yag olibo nak minn España.

Yag olibo xcho'b axta tsi'p chop metr, gana na'l xcho'b xtronk yag che'n. Gu'n xkë lo yag olibo lë aseituna.

Nex gu'n xkë lo yag olibo

Aseituna nak tib nex mbe' xcho'b gana nla nex che'n gana ldo' nex che'n xiu tib midz. Nex che'n xna ngë gana yugu xna morad ber or lë' nex che'n xgëts lë'wa xna ya's. Aseituna chak chow minn or xgëts ber yu minn chowa xka ngëw. Lo nla aseituna lox gunu or lë' minn chowa xgë minn lëdu wen, wen loxgana xgu minnu xid gix nex nla, dzekna xka chak chow minnu. Më' xgëts aseituna nak më' nobiembr gana më' disiembr.

Seit gu'n xia' aseituna (aceituna)

Gu'n chun minn nak, xchugyuw minn aseituna loxna xgu minnu tib di't xdia'w wen, wen dzekna xka xcha' seit. Or lë' aseituna xilo xdia' lë' minn chuxkwa' seit knu ndal lo seit. Balal seit chuxkwa' minn lë: seit oliba, oliba birgen, oliba refinado, orujo krudo, orujo refinado, gana orujo de oliba. Di't sdza'cha minn seit lo na nak España.

Yuga minn uyu'nnstsi'n seid oliba ukë' xni. Nonga xgu minn seit tib lën bot loxna sdzob minn tib mech gik gunu loxna xkë' gi minnu, gunusa xkë' xni lo minn.

Gu'n chakstsi'n lo yag olibo nak

Nex gu'n xkë lowa chow minn, gana chu'nnstsi'n minn nex gu'n xkë lowa lo gunu sdza' minn seit gana yag gu'n nak yag olibo yu minn sdza' ndal gu'n xik nak kuadr gu'n xkë lën yu gana bal gu'n las sdza' minn.

Lbë Bid (Vid)

Uba nak tib nex gu'n xkë tib lo lbë lë bid, nex che'n xkë rsim lo yag, winga giku gana nexu. Kad lo rsim xkë axta tson gayo'w uba. Or xiet uba nak or xdib tiemp bidz. Or lë' minn xlitu nter, nter rsim xlit minn dzekna xka chu'nntlodu.

Yu uba xna ya's, yuwa xna morad, yuwa xna yë'ts, yuwa xna me'yak, gana yuwa xna nkits. Xi'k ndal lo iniy yu xkakga ndal lo uba yu, xnu lë balal uba gu'n yu: Chenin, Riesling,

Chardonnay, Semillón, Torrontés, Malbec, Sauvignon Blank, Cabernet Sauvignon, Merlot, Syrah, Pinot Noir, Sangiovese, Bonarda gana Tempranillo. Lika ndal lo uba yu ber xkakga nix ndo'wu iza lowa.

Nex che'n xdo'w xi'k xgëts, xi'k xiet lo yag gana yuga minn xchi'wu xcha' no'nda nis uba, nis knu xia'n chuxkwa' bin gana binagr.

Bin gu'n sdza' minn bokla ndo'wda xi'k ndo'w bin sdza' minn lo na. Minn uyu bokla tipta uya bin ber bin knu udza'l lech gana dzin dzekna xka wensa ndo'w bin, nonga minn uya bin xi'k nakba bin nak minn judío. Xne' minn di't uyuslo uyu'nnpni minn lbë bid nak di't nak

Medio Oriente uyak tsi' mil is. Egipto gana Mesopotamia uyuslo uyu'npni minnu uyak masa xop mil is. Lë' di't nak Grecia gana Turquía uyuslo uyu'npni minnu masa uyak tap mil ichol is.

Or chakpni lbë uba, lë'wa chakpni kad chop metr ichol gana tson metr, xka chakpniw lo xche'n lo xilbew. Gana xkaka xcho'b luwa. Lbë bid uyuslo minn chu'nnpni minn bokla.

Di't uyuslo uyakpni lbë bid

Di't uyuslo minn uyu'nnpni minnu nak chow niso' lë Caspio xkaga lë' minn uyuslo uyu'nnpniw nter di't nak Europa.

Di't sdzucha lbë bid

Lo na di't sdzucha minn lbë bid nak stib kwa gitslyu di't lë Europa gana Asia. Ne'g México yu lger di't chu'nnpni minn lbë bid; di't chu'nnpni minnu nak Baja California, Coahuila, Querétaro, Aguascalientes, Sonora, Zacatecas gana Durango.

Or uyakpni lbë bid México

Di't uyuslo uyu'nnpni minn lbë bid México nak Guanajuato gana San Luis Potosí. Is 1524 or lë' Hernán Cortés uyak gobernador Nueva España di't yuna. Xka lë ne'g di't yuna or knu. Or knu lë' Hernán Cortés uyu'nnbéy lë' ichësa minn uyu'nnpni lbë bid. Or lë' minn ne'g lad Nueva España uyuslo uyu'nnpni lbë uba, udzeb minn chu'nnbéy lo España tseloga wencha nak bin nza' minn ne'g lad, loxna gunu uyu'nnbéy minn ñu'nnpnidacha minn lbë uba ne'g Nueva España. Ber yu minn nzakda lia'dz gunu, be uyu'nnpni lbë uba liga xiyw.

